

KRIMINOLOGICKÉ ASPEKTY TRESTNÍ ODPOVĚDNOSTI PRÁVNICKÝCH OSOB*

KATARÍNA DANKOVÁ

Abstract: **Criminological Aspects of Corporate Criminality**

Presented article is concerned with the nature of corporate criminality and its causes. It gives an overview of criminological theories of corporate criminality and discusses implications of presented theories for legislative model of corporate criminal liability and its application.

Keywords: corporate criminal liability, criminological factors, corporate criminality

Klíčová slova: trestní odpovědnost právnických osob, kriminogenní faktory, korporátní kriminalita

DOI: 10.14712/23366478.2017.9

ÚVOD

Trestní odpovědnost právnických osob je jedním z nejkontroverznějších institutů trestního práva, a to zejména v kontinentální právní kultuře, kde působí jako cizí prvek v systému budovaném na individuální odpovědnosti za zavinění. I v tomto případě pak platí obecné pravidlo, že o co kontroverznější a složitější institut se jedná, o to větší je naléhavost jeho teoretického rozpracování. Patrně právě skutečnost, že český zákonodárce našel impuls pro zakotvení odpovědnosti právnických osob v povinnostech plynoucích pro něj z mezinárodních závazků, spíše než ve společenském konsensu stran nutnosti jejího zakotvení do českého práva, způsobila, že teoretické rozpracování této problematiky není zcela dostatečné.

Cílem předkládaného příspěvku je přiblížit příčiny trestné činnosti právnických osob a povahu jejich odpovědnosti v trestním právu a poukázat na implikace těchto poznatků pro zákonnou úpravu odpovědnosti právnických osob za trestné činy. Objasnění povahy korporátní kriminality a jejich příčin je totiž předpokladem pro pochopení institutu trestní odpovědnosti právnických osob a cestou k zefektivnění její regulace.

* Tento článek vychází v rámci programu Univerzity Karlovy Progres Q02 „Publicizace práva v evropském a mezinárodním srovnání“ – koordinátor prof. JUDr. PhDr. Michal Tomášek, DrSc.

KORPORÁTNÍ KRIMINALITA A JEJÍ SPECIFIKA

V centru pozornosti tradiční kriminologie jako vědy o kriminalitě, jejich pachatelích, obětech a o její kontrole, je člověk – fyzická osoba – bytost nadaná svědomím.

První impuls pro kriminologický výzkum v oblasti kriminality korporací přišel až v první polovině 20. století v podobě článku amerického kriminologa Edwina H. Sutherlanda.¹ Právě jemu je připisováno autorství pojmu *white-collar crime* neboli kriminalita bílých límečků, který je v současné kriminologii často užíván v souvislosti s kriminalitou právnických osob. Do té doby byla kriminalita páchaná při výkonu povolání respektovanými fyzickými osobami s vysokým společenským statutem tak, jak ji popsal Sutherland, považována za přípustné obchodní jednání, a proto byla také kriminology přehlížena.

V souvislosti s tímto druhem kriminality jsou užívány další pojmy (např. ekonomická, finanční, hospodářská kriminalita či firemní kriminalita), jež se obsahově liší. Předmětem dalšího pojednání však bude toliko korporátní kriminalita² jako souhrn trestných činů právnické osoby a trestných činů fyzických osob v rámci právnické osoby, bez ohledu na druh spáchaného trestného činu a společenský status jeho pachatele.

Ke korporátní kriminalitě je často přístupováno jako k protipólu kriminality obecné. Od jiných forem kriminality se skutečně liší, a to hned v několika směrech.³ Korporátní kriminalita je obecně páchána skrytě a nenápadně, vyžaduje zvláštní schopnosti nebo znalosti a postavení např. v rámci organizační struktury. Vyznačuje se nízkou mírou oznamování, což zvyšuje míru její latence. Je-li oznámena, stává se tak dlouho po spáchání trestného činu. Protože se jedná o činnost páchanou v rámci nebo prostřednictvím organizace, je obtížné vyvodit individuální odpovědnost konkrétní osoby. Bývá také označována jako kriminalita bez obětí. Zejména u hospodářských trestných činů nelze individuální oběti vůbec identifikovat. Například u trestných činů v rámci potravinového či farmaceutického průmyslu dotčené osoby netuší, že se staly oběťmi trestné činnosti. Výrazněji než osoby fyzické, postihuje osoby právnické (například v důsledku porušování předpisů o pravidlech hospodářské soutěže), často i stát (při daňové trestné činnosti právnických osob), případně společnost jako celek. Přestože korporátní kriminalita nepopíratelně způsobuje vysoké škody, Sutherland již v roce 1940 upozornil, že ve srovnání se společenskou dezorganizací, kterou způsobuje, je újma ve formě škody na majetku zcela zanedbatelná.⁴

¹ SUTHERLAND, E.: *White-collar Criminality. American Sociological Review*, roč. 5, č. 1, 1940, s. 1–12.

² Kdežto pojem *white-collar crime* (v překladu kriminalita bílých límečků) je v angloamerické literatuře zpravidla užíván pro označení trestné činnosti fyzických osob v postavení uvnitř právnické osoby, termín *corporate crime* označuje trestnou činnost právnických osob. Protože z důvodu zvoleného modelu přičitatelnosti v českém zákoně o trestní odpovědnosti právnických osob nelze kriminalitu fyzických a právnických osob dobře oddělit, je v tomto příspěvku pojem korporátní kriminalita užíván jako souhrnné označení pro trestné činy právnických osob a trestné činy fyzických osob v rámci právnické osoby.

³ K tomu srov. např. NOVOTNÝ, O. – ZAPLETAL, J. a kol.: *Kriminologie*. 3. vydání. Praha: ASPI – Wolters Kluwer, 2008, s. 353–362; NEWBURN T.: *Criminology*. William Publishing, 2007, s. 377–384; NELKEN, D.: *White-Collar and Corporate Crime*. In MAGUIRE, M.: *The Oxford Handbook of Criminology*. 5th ed. Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 623–632.

⁴ SUTHERLAND, E.: *White-collar Criminality. American Sociological Review*, roč. 5, č. 1, 1940, s. 5.

Výše uvedené má vliv na vnímání trestnosti a závažnosti korporátní kriminality a také na identifikaci odpovědného subjektu. Kriminalita páchaná v rámci právnické osoby vyvolává mnohoznačné a často rozporné názory odborné i laické veřejnosti na to, zda by měla být trestná a trestána. Ze strany veřejnosti je nedostatek zájmu na stíhání právnických osob dán tím, že se bezprostředně nedotýká individuálních členů společnosti. Předmětem zájmu většiny společnosti je totiž, spíše než hospodářská kriminalita, kriminalita obecná, která bezprostředně ohrožuje majetek, zdraví nebo život lidí. Pokusí-li se pachatel (byť i bezúspěšně) o krádež naší peněženky, vnímáme toto jednání citelněji než zprávu o daňovém úniku v řádu milionů korun.

Navíc veřejnost je náchylná k přehlížení a ospravedlňování takového jednání, zejména pakliže má z trestné činnosti prospěch (např. ve formě nižší ceny zboží a služeb). Nižší citlivost veřejnosti je dána také tím, že mnohé obchodní praktiky naplňující skutkové podstaty trestných činů se ve společnosti ustálily jako běžná obchodní praxe. Na straně druhé některé výzkumy uvádějí, že postoj veřejnosti vůči kriminalitě organizací proti životu a zdraví lidí je přísnější než sankce ukládané právnickým osobám za tyto trestné činy.⁵ Český zákon o trestní odpovědnosti právnických osob č. 418/2011 Sb. ve své původní podobě až do novelizace zák. č. 183/2016 Sb (dále také jako „topo“) paradoxně neumožňoval vyvodit trestní odpovědnost právnické osoby za jakýkoli z trestných činů proti životu a zdraví.⁶

Závěru, že společnost vnímá kriminalitu korporací obecně méně citelně než kriminalitu obecnou, svědčí rovněž skutečnost, že zavedení trestní odpovědnosti právnických osob do právních řádů států kontinentální Evropy nebylo prioritou trestní politiky evropských států, nýbrž povinností plynoucí jim z mezinárodních závazků. Ambivalentní postoj vůči korporátní kriminalitě se promítá také do soudnictví, kde se projevuje vysokou mírou latence, nízkým počtem odsouzení a ukládáním mírných sankcí.⁷

Právě zvláštní povaha korporátní kriminality, jež je dána jejími specifiky oproti kriminalitě obecné, neumožňuje při hledání příčin páchání trestných činů spoléhat zcela na tradiční teorie kriminality. Faktory ovlivňující páchání kriminality korporací jsou totiž do značné míry dány povahou a postavením subjektu a specifiky jeho činnosti, při které k trestným činům dochází. Vymezení kriminogenních faktorů přitom představuje nutnou podmínku pochopení povahy tohoto druhu kriminality a vytvoření efektivních nástrojů její kontroly.

KRIMINOGENNÍ FAKTORY OVLIVŇUJÍCÍ KORPORÁTNÍ KRIMINALITU

Z hlediska zkoumání problematiky korporátní kriminality je kriminalita samotných právnických osob neoddělitelná od kriminality osob uvnitř organizace, při-

⁵ Srov. NELKEN, D.: White-Collar and Corporate Crime. In MAGUIRE, M.: *The Oxford Handbook of Criminology*. 5th ed. Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 649.

⁶ DANKOVÁ, K.: K otázce rozsahu trestní odpovědnosti právnických osob. In JELÍNEK, J. a kol.: *Trestní odpovědnost právnických osob – bilance a perspektivy*. Praha: Leges, 2013, s. 296–309.

⁷ NELKEN, D.: White-Collar and Corporate Crime. In MAGUIRE, M.: *The Oxford Handbook of Criminology*. 5th ed. Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 642–647.

čemž chování osob fyzických i právnických je do značné míry ovlivňováno tržními podmínkami a postavením na trhu, na kterém působí. Proto je příčiny korporátní kriminality nutné hledat ve třech rovinách: na úrovni trhu, na úrovni právnické osoby a na úrovni individuální.

Studie J. Goberta a M. Punche rozlišuje pět skupin kriminogenních faktorů, kam autoři řadí socioekonomické podmínky, korporátní kulturu a strukturu organizace, cíle společnosti, racionalitu při rozhodování a schopnosti vedoucích zaměstnanců, způsoby zastírání odpovědnosti, a nakonec druh odvětví, v němž právnická osoba působí.⁸ Těmto faktorům ovlivňujícím chování právnických osob bude věnována bližší pozornost.

KRIMINOGENNÍ FAKTORY NA ÚROVNI TRHU

Nepopíratelný vliv na chování právnických osob mají společenské a ekonomické podmínky. Korporátní kriminalita, jak bývá často zdůrazňováno, je průvodním jevem tržního hospodářství. Tlak trhu nutí subjekty přijímat rozhodnutí a činit kroky, které jsou racionální z hlediska udržení stávající či dokonce zlepšení dosažené tržní pozice, a to i za cenu porušení zákona. Shodně jako je tomu u kriminality fyzických osob, chování právnické osoby může ovlivňovat také její ekonomická situace. Nelze však zobecnit, že trestnou činnost páchají pouze právnické osoby ve finanční tísní. Právě naopak, i úspěšné společnosti se opakovaně dopouštějí trestné činnosti.⁹

Socioekonomické podmínky sice mají vliv na chování společností, neposkytují však odpověď na otázku, proč za stejných okolností některé společnosti páchají trestnou činností a jiné nikoli.

Druh odvětví, ve kterém společnost podniká, je z hlediska chování společnosti dalším významným kriminogenním faktorem. V některých odvětvích dochází k trestným činům častěji než v jiných (např. farmaceutický, automobilový a zbrojní průmysl). Toto tvrzení dobře dokládá výzkum amerických kriminologů M. B. Clinarda a P. C. Yeagera, kteří po dobu dvou let zkoumali dodržování právních předpisů v rámci 582 největších amerických korporací. Výsledek jejich výzkumu ukázal, že tři pětiny sledovaných právnických osob se v relevantním období dopustily alespoň jednoho porušení zákona (administrativního deliktu nebo trestného činu). Z toho 60 % všech porušení se událo v ropném průmyslu, 16 % v automobilovém odvětví a 10 % v oblasti farmaceutického průmyslu.¹⁰

KRIMINOGENNÍ FAKTORY NA ÚROVNI PRÁVNICKÉ OSOBY

Korporátní kriminalitu ovlivňuje rovněž struktura organizace. Velikost, komplexnost a segmentace právnických osob může ve svém důsledku vést k nedostatečné kontrole v rámci organizace a ke vzniku deviantních subkultur, případně k nedostatečné komunikaci mezi jednotlivými články, a tím k vytváření kriminogenního pro-

⁸ GOBERT, J. – PUNCH, M.: *Rethinking Corporate Crime*. LexisNexis Butterworths, 2003, s. 14–25.

⁹ Tamtéž, s. 13.

¹⁰ NELKEN, D.: White-Collar and Corporate Crime. In MAGUIRE, M.: *The Oxford Handbook of Criminology*. 5th ed. Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 636.

středí. V nepřehledné struktuře společnosti získávají potenciální individuální pachatelé pocit anonymity a nedotknutelnosti.

I proto v souvislosti s hledáním správného modelu odpovědnosti právnických osob nabývají na popularitě teorie, jež v korporátní kultuře hledají intelektuální složku zavinění právnických osob. Korporátní kultura je souborem psaných i nepsaných ustálených organizačních, rozhodovacích a kontrolních pravidel, podle kterých organizace funguje, a to bez ohledu na personální obsazení pozic v rámci její struktury. Jinými slovy se jedná o pracovní atmosféru, která ovlivňuje chování individuálních osob, a na jejímž dotváření se tyto osoby částečně podílejí.¹¹ V rámci korporátní kultury je také poukazováno na vytváření jakéhosi skupinového myšlení (tzv. group think) uvnitř organizace, které potlačuje odlišné názory, myšlení a stanoviska zaměstnanců, a představuje mechanismus, který jednotlivce nutí přizpůsobit se skupině ve snaze předejít vyloučení. Osoby, které by jinak jednaly morálně, se podřizují tlaku korporátního okolí a uchylují se k nemorálním činům a rozhodnutím.¹²

Při zkoumání kriminality organizací je stěžejním také důraz kladený na plnění vytčených cílů. V konkurenčním podnikatelském prostředí si společnosti stanovují ambiciózní cíle za účelem získání výhodnějšího místa na trhu na úkor svých soutěžitelů. Vedení společnosti se snaží o splnění nesnadno dosažitelných cílů a za prostředek k jejich naplnění volí protiprávní nástroje. S tímto souvisí také vyšší finanční oceňování zaměstnanců, kteří požadovaného cíle dosáhli, a to i za cenu porušení právních norem. Tímto chováním vedení společnosti dochází k vytváření profilu úspěšného zaměstnance, který se stává pro ostatní příkladem.¹³

Z hlediska vysvětlení skutečné povahy korporátní kriminality nelze opomenout teorii, která jednání právnických osob vysvětluje jako důsledek racionální kalkulace.¹⁴ Právnické osoby podle ní nedisponují svědomím, které by ovlivňovalo jejich chování, a proto je jejich jednání hodnotově indiferentní. Motivem rozhodování právnických osob je racionální propočít zisků a ztrát (a případných rizik). Přijímání rozhodnutí pouze na základě ekonomické výhodnosti může vyvolat mylnou představu kontroly nad situací a vzdalovat odpovědné osoby od reálně hrozících důsledků přijímaných rozhodnutí. Jako příklad trestního jednání společnosti na základě analýzy nákladů a zisků lze uvést případ známý jako Ford Pinto.¹⁵

¹¹ Srov. např. SARRE, R.: Penalising corporate „culture“. The key to safer corporate activity? In GOBERT, J. – PASCAL, A-M.: *European Developments in Corporate Criminal Liability*. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group, 2011, s. 84–98.

¹² GOBERT J. – PUNCH M.: *Rethinking Corporate Crime*. LexisNexis Butterworths, 2003, s. 18.

¹³ NEWBURN, T.: *Criminology*. William Publishing, 2007, s. 387.

¹⁴ GOBERT J. – PUNCH M.: *Rethinking Corporate Crime*. LexisNexis Butterworths, 2003, s. 18–21,

¹⁵ Společnost Ford v roce 1967 začala práce na vývoji nového modelu automobilu. Při vytváření modelu bylo rozhodnuto, že benzínová nádrž bude umístěná za zadní nápravu automobilu. Druhá z navržených možností, umístění nádrže nad zadní nápravu, by vyžadovala zmenšení zavazadlového prostoru. Konečné umístění nádrže sice odpovídalo tehdy platným bezpečnostním předpisům, zvyšovalo však riziko smrtelných nehod. Při nárazu do zadní části vozidla došlo opakovaně k přetržení nádrže a následnému vzniku požáru. V soudním řízení vedeném proti společnosti Ford byla jako důkaz předložena analýza nákladů na snížení rizika poškození palivové nádrže. Náklady na instalaci příslušného bezpečnostního prvku byly vyčísleny na 11 dolarů (celkově 137 milionů dolarů). Tímto krokem by se dle analýzy předešlo 180 úmrtím a 180 vážným zraněním, a tím také nákladům na náhradu újmy ve výši 49,5 milionů dolarů. Společnost

V souvislosti s aplikací teorie racionální volby je však nutno upozornit na skutečnost, že racionalitu v rozhodnutích společností nelze přeceňovat. Zdaleka ne všechna rozhodnutí v rámci společnosti jsou racionální. V důsledku nedostatečné informovanosti vedení společnosti o problematice, nesprávného vyhodnocení dostupných informací nebo důsledkem nedostatečných zkušeností může docházet (a v praxi i často dochází) k přijímání rozhodnutí, která již na první pohled racionalitu postrádají. Faktorem při přijímání rozhodnutí se škodlivým či dokonce trestněprávně relevantním následkem může být i ztráta informací ve složité rozhodovací struktuře velkých organizací. Některá rozhodnutí jsou tak výsledkem uplatňování ustálených pravidel spíše než důsledkem racionálního uvažování.¹⁶

Jako zvláštní faktor kriminality organizací je v literatuře zmiňovaná tzv. kognitivní disonance (cognitive dissonance).¹⁷ Jedná se o záměrné bagatelizování důkazů o negativních důsledcích jednání a jejich racionalizace vedená snahou o zmírnění rozporů mezi vůlí subjektu a předvídatelnými důsledky jeho jednání. V dokumentovaných případech společnosti odmítají negativní signály, které mohou sloužit jako výstraha před negativními důsledky, a místo přijímání preventivních opatření zvyšují marketingové snahy. Jako příklad lze případ známý jako thalidomidový skandál.¹⁸ Jednalo se o volně prodejně anestetikum, které u těhotných žen způsobovalo jako vedlejší účinek závažné postižení plodu. Když se začaly hromadit důkazy o závažném vedlejšímu účinku tohoto léčiva, německý výrobce tyto informace ignoroval a místo stažení výrobku z trhu znásobil své marketingové snahy a usiloval o diskreditaci kritiků.

KRIMINOGENNÍ FAKTORY NA ÚROVNI INDIVIDUÁLNÍHO PACHATELE – FYZICKÉ OSOBY

Fyzická osoba jakožto pachatel korporátní kriminality je v původních pracích kriminologů popisována jako osoba vysokého společenského statusu zpravidla bez předchozí zločinné zkušenosti, v podstatě jako jednorázový pachatel.¹⁹ S přibývajícím výzkumy zaměřenými na pachatele kriminality bílých límečků se ukazuje, že téměř polovina z osob, které byly odsouzeny pro ekonomickou trestnou činnost, byla

Ford se na základě kalkulace rozhodl návrh nerealizovat. K podrobnostem srov. SCHWARTZ, G.: The Myth of Ford Pinto Case. *Rutgers Law Review*, č. 43, 1991, s. 1013–1067.

¹⁶ SIMPSON, S. et al.: Rationality and Corporate Offending Decisions. In PIQUERO, A. – TIBBETTS, S.: *Rational Choice and Criminal Behavior*. New York: 2002, Routledge, s. 32.

¹⁷ Srov. MINKES, J. – MINKES, L.: *Corporate and White-Collar Crime*. SAGE Publication, 2008, s. 119. PUNCH, M.: Suite violence: why managers murder and corporations kill. *Crime, Law and Social Change* 2000, č. 33, s. 270.

¹⁸ Thalidomid byl lék vyvinutý německou farmaceutickou společností Grünenthal. V letech 1957–1961 byl prodáván ve 46 státech světa jako volně prodejně léčivo bez vedlejších účinků se širokým využitím, především při chřipce, nachlazení, bolestech hlavy a ranních těhotenských nevolnostech. Koncem padesátých a začátkem šedesátých let došlo u těhotných žen užívajících Thalidomid k četným případům poškození plodu. Do roku 1961, kdy byl lék stažen z trhu, se jako důsledek jeho vedlejších účinků narodilo přes 10 000 dětí se závažným tělesným postižením končetin, vnitřních orgánů a nervového systému.

¹⁹ BENSON, L. Michael: White Collar Offenders Under Community Supervision. *Justice Quarterly* č. 2/1985, s. 429–438.

již nejméně jednou trestána.²⁰ Stejně tak je zpochybňován společenský status modelového pachatele korporátní kriminality, když například závěr výzkumu vycházejícího z empirických dat získaných zkoumáním více než 1 000 odsouzených pro tento druh kriminality ukázal, že se primárně jedná o trestnou činnost charakteristickou pro střední společenské vrstvy.²¹ Nepochybné však je, že se jedná o fyzické osoby z korporátního prostředí, kterým toto prostředí vytváří podmínky pro páčání trestné činnosti.

Motivem páčání korporátní kriminality ze strany fyzických osob je snaha o dosažení prospěchu, a to ve formě materiální či jiné, například umocnění vlivu a pozice v právnické osobě. V protiprávním jednání může osoby uvnitř společnosti utvrzovat i široká škála mechanismů vyhýbání se trestní odpovědnosti, a to jak na úrovni vedení společnosti, tak na úrovni společnosti jako celku. Individuální pachatel se v rámci společnosti zákonitě snaží zakrýt svoji nelegální činnost a předejít tak vyvození své individuální trestní odpovědnosti, a to například tím, že určí přehnaně ambiciózní cíle, jejichž plněním pověří své podřízené, které motivuje systémem odměn za dosažený výsledek.

Podle studie R. Paternostera a S. Simpsona,²² která rozvíjí teorii racionální volby za účelem vysvětlení protiprávního jednání právnických osob, jsou při racionální kalkulaci zohledňovány následující faktory: 1) očekávaný druh a výše zákonné sankce a pravděpodobnost jejího uložení, 2) předpokládané neformální sankce (např. ztráta dobrého jména společnosti nebo ztráta společenského statusu individuálního pachatele), 3) očekávaná možnost ztráty sebeúcty (např. pocit viny za trestné jednání), 4) očekávané náklady spojené s jednáním v souladu s právními předpisy, 5) očekávané výhody z protiprávního jednání, 6) morální zábrany (nakolik nemorální je spáchaní konkrétního trestného činu), 7) míra spravedlnosti zákonné úpravy, 8) povaha trestného činu a 9) předchozí trestná činnost fyzické osoby.

Fyzické osoby, které se jinak trestných činů nedopouštějí, jsou náchylnější k páčání trestné činnosti prostřednictvím organizace. Přispívá k tomu jistě i již zmiňovaný pocit anonymity v rámci struktury organizace. Z hlediska morálního pak může mít určitý vliv i skutečnost, že jednajíc osoba vnímá právnickou osobu jako samostatný subjekt, který by měl nést odpovědnost.

V souvislosti s hledáním příčin korporátní kriminality jako poslední zmíním teorii neutralizace autorů D. Matzu a G. M. Sykese.²³ Podle této teorie pachatelé využívají pěti technik, kterými neutralizují negativní pocity spojené s trestným činem a racionalizují tím své jednání. Mezi tyto techniky pak autoři řadí následující: 1) popírání odpovědnosti (např. „to nebyla moje vina“), 2) popírání vzniku újmy (např. „vždyť se nikdo nezranil“; „nikomu to nebude chybět“; „jen jsem si to půjčil“), 3) popírání existence obětí (např. „zasloužili si to“), 4) omlouvání vlastního jednání jednáním jiných (např. „každý to dělá stejně jako já“) a nakonec 5) omlouvání svého jednání vyššími

²⁰ WEISBURD, D. – WARING, E. – CHAYET, E.: Specific Deterrence in a Sample of Offenders Convicted of White Collar Crimes. *Criminology* č. 4/1995, s. 587–607.

²¹ WEISBURD, D. – WHEELER, S. – WARING, E. – BODE, N.: *Crimes of the Middle Classes: White-Collar Offenders in the Federal Courts*. New Haven: Yale University Press, 1991.

²² PATERNOSTER, R. – SIMPSON, S.: A Rational Choice Theory of Corporate Crime. In CLARKE, R. – FELSON, M.: *Routine Activities and Rational Choice: Advances in Criminological Theory*, Volume 5. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, s. 37–58.

²³ NEWBURN, T.: *Criminology*. William Publishing, 2007, s. 385–386.

hodnotami (např. „pouze jsem chránil dobré jméno společnosti“). Ze zmíněné teorie, která původně vznikla v souvislosti s hledáním příčin páchaní kriminality mládeže, ve své studii vychází rovněž M. L. Benson v rámci analýzy reakcí pachatelů korporátní kriminality v souvislosti s trestním řízením.²⁴

VYUŽITÍ TEORIE V PRAXI

Efektivita právních nástrojů kontroly kriminality je značně odvislá od míry, v níž právní úprava zohledňuje její skutečnou povahu a od způsobu, jakým jsou právní normy aplikovány v procesu aplikace práva. Z kriminologických poznatků o korporátní kriminalitě lze vyvodit implikace pro českou právní úpravu a aplikační praxi, které mohou přispět ke zvýšení efektivity tohoto institutu.

POVAHA TRESTNÍ ODPOVĚDNOSTI PRÁVNICKÝCH OSOB V ČESKÉ REPUBLICĚ

Efektivitu právní úpravy trestní odpovědnosti právnických osob v českém právu do značné míry spoluurčuje zvolená zákonná konstrukce a pro ni rozhodný model právnických osob v právu soukromém.

Reálnému fungování právnických osob nejlépe odpovídá organický model právnické osoby, jenž v České republice nelze použít z důvodu přijaté fikční teorie právnických osob, na které stojí nové civilní právo. Vycházejíc z fikční teorie, český model trestní odpovědnosti právnických osob představuje odpovědnost odvozenou od fyzických osob uvnitř organizace. Odpovědnost se odvozuje za pomoci modelu přičitatelnosti, kdy je právnické osobě přičítáno jak jednání, tak i zavinění fyzické osoby.

V kontinentální Evropě je trestní právo tradičně budováno na zásadě trestní odpovědnosti fyzické osoby za zaviněné jednání. Právě zavinění jakožto subjektivní prvek dává trestní odpovědnosti morální rozměr. Rozšíření rozsahu této odpovědnosti na právnické osoby otevírá otázku způsobilosti právnické osoby být trestněprávně odpovědným subjektem.

Při hledání odpovědi na tuto otázku je nutné rozlišovat dva možné přístupy ke zkoumání povahy právnické osoby. Právnickou osobu lze vnímat jako společenství neboli souhrn jejích členů. Jednání, která připisujeme právnické osobě, pak představují souhrn jednání jejích členů (tzv. atomický model). Tento model (teoreticky) umožňuje vystopovat protiprávní jednání fyzické osoby uvnitř osoby právnické. Do určité míry platí, že právnická osoba je morálně odpovědná za jednání fyzických osob uvnitř organizace, avšak tato odpovědnost je pouze odpovědností odvozenou. Příkladem pro vysvětlení může být tým hráčů, v němž většina hráčů hraje podprůměrně, v důsledku čehož celý

²⁴ BENSON, L. Michael: White Collar Offenders Under Community Supervision. *Justice Quarterly* č. 2/1985, s. 429–438.

tým zápas prohraje. Tým nese prohru, ale primární odpovědnost nesou hráči, kteří hráli podprůměrně.²⁵

Tento model přijal i český zákonodárce, když trestní odpovědnost odvodil (téměř zcela) přímo od trestněprávního jednání fyzických osob uvnitř společnosti. Pro vyvození trestní odpovědnosti právnické osoby sice zákonodárce nevyžaduje identifikaci odpovědné fyzické osoby, odpovědnost právnické osoby však závisí od jednání konkrétní fyzické osoby. Jinými slovy, nedopustila-li se konkrétní fyzická osoba trestného činu naplněním všech znaků skutkové podstaty, nelze trestně postihnout ani právnickou osobu. I když se v české literatuře o přijatém modelu hovoří jako o přímé odpovědnosti právnické osoby, je třeba zdůraznit, že právnická osoba nemůže být za současného stavu vnímána jako primární subjekt odpovědnosti. Primárním subjektem trestní odpovědnosti je pouze osoba fyzická, od jejíhož jednání se odvozuje odpovědnost právnické osoby.²⁶

Druhý způsob nahlížení na povahu právnické osoby více odráží reálné fungování právnických osob tak, jak jej vymezují teorie korporátní kriminality. *Organická teorie* vychází z premisy, že právnická osoba je něčím více nežli pouhým souborem svých členů. I když se změni hráči v týmu, tým zůstane stejný. Změni-li se zaměstnanci ve společnosti, na její povaze jako celku se tím nic nemění. Příkladem může být lidský organismus, který jedná prostřednictvím svalů a neuronů. Odpovědnost za násilné jednání nenese konkrétní sval či končetina, nýbrž člověk.²⁷

Schopnost právnické osoby něco učinit bezpochyby závisí na konkrétních fyzických osobách uvnitř právnické osoby, ale povinnosti a zodpovědnost právnické osoby daná zákonem (např. platit daně, dbát na bezpečnost práce, dodržovat limity emisí) je na fyzických osobách nezávislá a dopadá na právnickou osobu jako celek. Už studie Edwina H. Sutherlanda koneckonců ukázala, že některé právnické osoby páchají trestné činy opakovaně i poté, co se fyzické osoby na řídicích pozicích vystřídaly. Fyzické osoby vnímají právnickou osobu jako samostatný subjekt, což ovlivňuje jejich individuální i kolektivní chování.²⁸ Pro přijetí reálného modelu právnické osoby proto také svědčí existence korporátní kultury, která je do značné míry na konkrétních osobách uvnitř organizace nezávislá. Uznáme-li, že právnická osoba není pouze bezobsažným subjektem redukovatelným na její jednotlivé členy, můžeme uvažovat o právnické osobě jako o primárním subjektu trestní odpovědnosti.

Nevidím důvod pro cílené připodobňování právnických osob osobám fyzickým toliko proto, aby lépe zapadly do zažité koncepce práva trestního. Cestu k hledání odpovědi na otázku povahy trestní odpovědnosti právnických osob naopak spatřuji v respektování jednotlivých odlišností těchto subjektů. Právnická osoba není způsobitelná jednat morálně z vlastního přesvědčení, a proto nemůže být primárním subjektem morální odpovědnos-

²⁵ WOLF, S.: The Legal and Moral Responsibility of Organizations In PENNOCK, J. R. – CHAPMAN, W. J.: *Criminal Justice Nomos XXVII*. New York, London: New York University Press, 1985.

²⁶ Opačně srov. FENYK, J. – SMEJKAL, L.: *Zákon o trestní odpovědnosti právnických osob a řízení proti nim. Komentář*. Příloha: Modelová interní opatření k předcházení trestné činnosti právnické osoby. Praha: Wolter Kluwer ČR, 2012, s. 31–39.

²⁷ WOLF, S.: The Legal and Moral Responsibility of Organizations. In PENNOCK, J. R. – CHAPMAN, W. J.: *Criminal Justice Nomos XXVII*. New York, London: New York University Press, 1985.

²⁸ Tamtéž.

ti.²⁹ Jaká tedy je (nebo by měla být) skutečná povaha (trestní) odpovědnosti právnických osob?

Model objektivní odpovědnosti obdobně jako model přímé subjektivní odpovědnosti nerespektuje povahu právnické osoby. První totiž představuje odpovědnost indiferentní vůči jakékoli formě zavinění. Předpokladem přímé subjektivní odpovědnosti je emoční složka, kterou právnická osoba nedisponuje. Proto je (či spíše byla) česká právní úprava konstruována jako odvozená subjektivní odpovědnost.

Model odpovědnosti, který se v souvislosti s právnickými osobami nabízí, vychází z obou výše uvedených. Takzvaná praktická odpovědnost (*practical responsibility*) je založena pouze na intelektuální složce jednání. Subjekt podléhá odpovědnosti, je-li schopen hodnotit možné zisky a rizika svého jednání. J. Gobert v této souvislosti hovoří o racionální kapacitě právnické osoby.³⁰ Tato racionální kapacita je kombinací dvou složek, a to složky rozpoznávací na straně jedné a fyzické kapacity na straně druhé. Složka rozpoznávací představuje způsobilost právnické osoby rozpoznat rozpor mezi rozhodováním ve společnosti a zákonem chráněnými zájmy. Druhá složka představuje schopnost právnické osoby zdržet se protiprávního jednání. Model praktické odpovědnosti odpovídá závěru, že právnické osoby jednají na základě racionální kalkulace zisků a ztrát a potvrzuje tak platnost teorie racionální volby. Problém, na který model praktické odpovědnosti naráží, je fikční teorie právnických osob, jež byla ve své čisté podobě přijata do českého právního řádu zákonem č. 89/2012 Sb., občanský zákoník.

Cílem snahy o nalezení vhodného modelu trestní odpovědnosti právnických osob je vytvoření právní úpravy způsobilé k dosažení účelu trestního práva. V rámci těchto snah je zřejmě hledání jakéhosi „prvku navíc“, který by zohledňoval roli právnické osoby na trestném činu. Tento prvek je často spatřován v korporátní kultuře právnických osob, jež, jak plyne z kriminologických poznatků, ovlivňuje chování fyzických osob uvnitř právnické osoby a nepřímo i chování dalších právnických osob na relevantním trhu.

²⁹ WOLF, S.: *The Legal and Moral Responsibility of Organizations In PENNOCK, J. R. – CHAPMAN, W. J.: Criminal Justice Nomos XXVI.* New York, London: New York University Press, 1985. Anna-Maria Pascal morální osobu charakterizuje třemi vlastnostmi. Argumentuje, že základním předpokladem morální osoby je uvědomování si vlastní identity, ve smyslu určité racionality. U fyzických osob se tato vlastnost projevuje vědomím sebe sama, u právnických osob ji naopak lze dovodit z chápání právnické osoby jako stejnosti v prostoru a čase. Další podmínkou pro závěr, že subjekt je osobou se schopností jednat odpovědně, je existence svobodné vůle. Tou se rozumí schopnost rozhodovat sama za sebe, již právnická osoba, dle autorky, také disponuje. Posledním a z hlediska právnické osoby stěžejním kritériem je charakteristika morální osoby jakožto osoby s motivací činit dobro, tedy osoby disponující svědomím. Dle autorky lze závěr, že právnická osoba je morální osobou učinit pouze za předpokladu, že společnost jedná na základě svého přesvědčení (podle svého svědomí), bez ohledu na vlastní prospěch. S poukazem na skutečnost, že právnické osoby jednají pouze na základě kalkulace zisku a ztrát, autorka existenci svědomí u právnických osob odmítá. Takto tedy dochází k závěru, že právnická osoba nedisponuje všemi znaky morální osoby. K opačnému názoru dochází French, který na jedné straně rozlišuje mezi kolektivní entitou (aggregate collectivity), tedy pouhým souborem lidí, jenž se změnou členů mění i svoji identitu (např. organizovaná skupina), a organizací na straně druhé. Organizace je podle autora entitou, jejíž identita se neredukuje na seskupení členů (např. právnická osoba), a která je na rozdíl od kolektivní entity, způsobilá jednat zaviněně. Subjektivní prvek lze dle autora najít v systému rozhodování uvnitř organizace, konkrétně ve způsobu rozdělení odpovědnosti, procesních pravidlech činnosti, ustálených praktikách a firemní politice, které svědčí o cílech, záměrech a vědomí společnosti. Z předstěžených důvodů organizaci přiznává status morální osoby. K tomu srov WELLS, C.: *Corporations and Criminal Responsibility.* 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 79–80.

³⁰ GOBERT, J. – PUNCH, M.: *Rethinking Corporate Crim.* LexisNexis Butterworths, 2003, s. 46–50.

Stav korporátní kultury jako prvek přičitatelnosti trestného činu odpovídá primárnímu účelu odpovědnosti právnických osob za trestné činy, kterým je individuální a generální prevence páchání trestných činů.

Původní model přičitatelnosti jednání osob ve vedoucím nebo kontrolním postavení formulovaný zejména v ustanoveních § 8 odst. 1 písm. a) až c) topo byl problematický, a to z hlediska účelu trestání právnických osob. Trestný čin byl právnické osobě přičítán z titulu konkrétního postavení fyzické osoby. Právnická osoba tedy nesla odpovědnost za správný výběr osob do vedoucích pozic. To je nepochybně správné. Je ale správné vyvozovat odpovědnost i v případě, že právnická osoba učinila vše, co od ní lze rozumně požadovat, aby trestným činům předešla? Odpověď závisí na vymezení účelu postihování právnických osob. Je-li účelem pouze spoluodpovědnost za způsobenou škodu, tak určitě ano. To však není úkolem trestního, nýbrž civilního práva. Pokud má trestní odpovědnost právnických osob plnit preventivní účel, odpověď na položenou otázku bude negativní.

Proto je zavedení další podmínky přičitatelnosti trestného činu zákonem č. 183/2016 Sb., která mimo jiné do topo vložila ustanovení § 8 odst. 5, krokem správným směrem. Podmínění přičitatelnosti trestného činu právnické osobě zjištěním, že právnická osoba nevnaložila veškeré úsilí, které na ní bylo možno spravedlivě požadovat, aby spáchání protiprávního činu fyzickými osobami zabránila, a to i přes jeho nedostatky, na které odborná veřejnost správně poukazuje,³¹ odpovídá reálnému vlivu korporátní kultury na páchání korporátní trestné činnosti.³² Zdůrazňuje totiž důležitost organizačního prvku pro vyvození trestní odpovědnosti právnické osoby, a tím zvyšuje individuálně preventivní účinek platné právní úpravy.

TEORIE RACIONÁLNÍ KALKULACE A SANKCIONOVÁNÍ PRÁVNICKÝCH OSOB

Dle teorie racionální kalkulace je motivem rozhodování právnických osob racionální propočet zisků a ztrát (a případných rizik). Přijímají-li právnické osoby svá rozhodnutí primárně na základě jejich ekonomické výhodnosti, je cestou ke zvýšení preventivního účinku trestní odpovědnosti snížení výhodnosti protiprávního jednání. Z veřejné evidence odsouzených právnických osob³³ však plyne, že peněžitý trest, který měl být sankcí univerzální, je právnickým osobám ukládán toliko v jedné třetině případů. V případech, v nichž byl uložen, se jeho výměra v převážně většině pohybovala do 100 000 Kč, ačkoli zákon umožňuje peněžitý trest ukládat až do výše 1,46 miliardy Kč. Důvodem může být jak to, že sankcionovány jsou především menší právnické osoby potýkající se s ekonomickými problémy nebo také skutečnost, že citlivost ve vztahu k trestným činům právnických osob je nižší než k trestné činnosti osob právnických.

³¹ ŠÁMAL, P.: Ještě k zavinění právnické osoby podle zákona o trestní odpovědnosti právnických osob. *Právní rozhledy* č. 5/2017, ŠÁMAL, P.: K trestní odpovědnosti právnických osob po novele provedené zákonem č. 183/2016 Sb. *Trestněprávní revue* č. 11–12/2016.

³² Obdobně srov JELÍNEK, J.: Nad koncepcí trestní odpovědnosti právnických osob v českém trestním právu. *Kriminalistika* č. 1/2016.

³³ Rejstřík trestů právnických osob dostupný na <https://eservice-po.rejtr.justice.cz/public/odsouzeni>.

Více než sankce teoreticky hrozící je v procesu racionální kalkulace pro právnickou osobu rozhodná výše sankce, kterou lze za určité jednání reálně očekávat. Současný stav aplikační praxe a výše ukládaných sankcí nejenom že v rámci rozhodovacího procesu větších právnických osob není způsobila ovlivnit rozhodnutí právnické osoby, ale s ohledem na reálně hrozící sankce v rámci speciálních úprav správních předpisů, může být vyvození trestní odpovědnosti vnímáno jako ekonomicky výhodnější. Tento stav se nezměnil ani po pěti letech účinnosti českého zákona o trestní odpovědnosti právnických osob.

V tomto směru lze spatřovat zatím nevyužitý prostor pro kriminologický výzkum korporátní kriminality a účinnosti jejího sankcionování, jehož poznatky mohou přispět ke zvýšení efektivity stávající právní úpravy jak na úrovni legislativní, tak na úrovni aplikační praxe.

JUDr. Katarína Danková
Univerzita Karlova, Právnická fakulta
k.dankova87@gmail.com